

Z *Mojo hojo na Triglav* se je oddolžil svojemu Bohinju in mladosti, medtem ko je v nedokončanih *Meniških spominih* popisal svoja doživetja v zvezi s Trško goro; o nadaljevanju pa lahko samo ugibamo: mogoče bi orisalo Mencingerjevo življenje v Krškem.

Mencinger je s spisi svojega poznega obdobja prispeval opazen delež k razširitvi repertoarja književnih vrst v slovenski prozi 19. stoletja, in sicer s parodistično povestjo, satiričnoutopičnim romanom in memoarističnim potopisom. Dela v teh treh vrstnih oblikah so zanimiva še dandanes in spodbujajo k ponovnemu branju in vrednotenju. Z *Abadonom* je morda najbolj celostno upodobil meščanski svet v zadnjih desetletjih 19. stoletja in to delo je bilo v marsičem lahko spodbuda poznejšim pisateljem, ki so ustvarjali moderni slovenski roman.

Antonina Grybosiowa

Šlezijska univerza v Katovicah

O RELACIJAH V SEMANTIČNEM POLJU PERCEPCIJE Z VOHOM V SLOVENŠČINI (2)

II. Zgodovinski pogled na semantično polje percepcije z vohom

Preden se je v jeziku stabiliziral sistem, ki ga ponazarja preglednica 1, se je zvrstilo nekaj bistvenih procesov, ki so spreminjali relacije med elementi polja. Do današnjega preciziranja pomenske funkcije, do stanja, v katerem nekateri leksemi lahko poimenujejo samo zaznavanje vonjev, drugi samo njihovo izločanje, je namreč prišlo šele po likvidaciji polisemije, ki je imela v starejših besedilih mnogo širši obseg kot v današnjem jeziku (danes je polisemičen samo glagol *vonjati*).

1. Prisotnost polisemije v obravnavanem semantičnem polju

Iz slovarskih pojasnil in razlag pomena besedja, ki nas zanima, bi izhajalo, da je bil vsak izmed tu obravnavanih leksemov polisemičen. Na žalost pa ni mogoče za vsakega izmed njih poiskati zadosti obsežno sobesedilo, da bi lahko izključili možnost napak. Največkrat lahko sklepamo o polisemiji samo na osnovi sinonimičnih nizov ali serij. Ali je zadostna razlaga gesla *redoleo z nach etwas riechen* in *po kom dijhati, mozhnu dijhati, shmakati, shmah imeti, po kum vohati*,⁹ ki jo navaja Hipolitov slovar (I.55), da bi lahko zanesljivo trdili, da je leksem *vohati*, ki se praviloma pojavlja v preglednih sobesedilih, ki opozarjajo na pomen <zaznavati vonj>, lahko pomenil tudi <dajati vonj>? Imamo sicer na voljo tudi Pletersnikovo razlago: *vohati* = *an etwas riechen, etwas beriechen*, toda brez slovenskih primerov. Treba pa je upoštevati tudi vpliv dvopomenskosti latinskih in nemških leksemov, ki se ga pisci trijezičnih slovarjev v slovenskem delu niso mogli do konca osvoboditi. V preglednici in razlagah sem na prvo mesto postavila nedvomno polisemijo, v drugih primerih pa sem previdno postavila vprašaj.

Nedvomno polisemičen je bil v preteklosti glagol *dišati*, ki ima v današnjem slovarju izključni pomen <dajati vonj>, npr.: *akacije močno dišijo*. Pomen <zaznavati vonj> izpričuje nekaj virov: v kronološkem zaporedju ga najprej srečamo v Dalmatinovi Bibliji: *Inu na/h go/pud je di/hal ta /ladki duh* (Dalm. B. I. 6a), v Hipolitovem slovarju je ustreznica latinskih in nemških izrazil: *Nasus olfacit odores in foetores* = Die Nase riechet die Geruche und die Gestancke = Nuš di/hi leipe duhe inu /mrady (Hip. Dict. I. 16). Isti Hipolit uvršča glagol *dišati* v sinonimski niz z glagoloma *vohati* in *svohati*. Pleteršnik ilustrira tretji pomen s stavkom: *Imaš nos, pa diši*.

Celo avtorji SSKJ navajajo ta pomen s kvalifikatorjem *zastarelo*: *mačka diši miš*. Ob teh sledih drugačnega pomena glagola *dišati*, kot ga ima danes, pa ga v navedenih virih pogosto srečujemo v pomenu <dajati vonj>, torej v neperceptijskem pomenu. Posebno produktiven je v skladenjski shemi *dišati po čem*, npr.: v Hipolitovem slovarju – *dišati po blatu, po medu, po pižmu, po nafti*; pri Vodniku – *dišati po ribah, po posodi, po gnilobi*. Časovno nepretrgano tvornost te sheme potrjuje tudi SSKJ: *dišati po vrtnicah, po jabolkih*. Ta pomenska funkcija se je izkazala kot trajna in za ta leksem izključna, slabše reprezentirani *dišati* <zaznavati vonj> pa se je umaknil iz rabe, s čimer se je povečala ostрина opozicije med jezikovnimi izrazili percepiranja in izločevanja vonja.

Drugi primeri zadevajo ob obrnjeno razmerje: glagola, ki sta danes samo perceptivna, sta v preteklosti lahko dozdevno poimenovala tudi izločevanje vonja. To sta glagola *vohati* in *duhati*(?), pri katerih pa je slovarska dokumentacija kaj skromna.

Vohati v pomenu <dajati vonj> je izpričan v Hipolitovi razlagi gesla *feoteo, stinken* = gardu ali hudu di/hati, /mardeti, *vuhati* (Hip. Dict. I. 248). O neperceptivni rabi glagola *duhati* bi lahko pričala tudi obdelava gesla *duhati* v Pleteršnikovem slovarju: 1) riechen, einen Geruch empfinden: imajo nos in ne *duhajo* Traun – Valj. Rad, wittern, Cig. Jan., beriechen, Gig. – 2) *hauchen*, Mur. (podč. A. G.)

Žal pa pomanjkanje sobesedila onemogoča natančnejši opis realizacije pomena 2 <izločevati, dajati vonj>. Po mojem mnenju ne kaže zanemarjati niti tako neznatnih sledi krhkosti meje med perceptivnim in neperceptivnim pomenom leksema v preteklosti, kakršna je Hipolitova »napaka«, po kateri je glagol *vohati* sinonimen z glagoloma *dišati* in *smrdeti*, ker je lahko pomenljiva, saj priča o stanju jezikovne zavesti avtorja, kakršno mu je izoblikovalo obdobje, ki mu je pripadal. Zdi pa se vendarle, da te in take informacije niso tako zmotne, ker se je tudi v poljščini opozicija med percepcijo in njenim objektom okrepila šele po poti inovacijskega procesa in ni bila njena stalna jezikovna lastnost.

Tako sklepanje potrjuje tudi polisemija abstraktnih samostalniških derivatov. Primer takega pojava je lahko leksem *duh*. Avtorji SSKJ kot arhaizem navajajo njegov pomen <zmožnost zaznavati vonj, voh> in ga ilustrirajo s primerom: *nekatere živali nimajo duha*. Torej je poleg pomena *vonj* ta samostalniki podedoval na osnovi izglagolske izpeljave iz *duhati* v pomenu <zaznavati vonj> tudi pomen <vohanje, voh (čut)>. Še prej pa naletimo na podobna pričevanja pri Vodniku v razlagi gesla *duh*: *njuh, duh, podih, poduh, nos (!), povonj*. V tem geslu so drug poleg drugega nedvoumna poimenovanja čuta voha: *povonj, njuh, in sredstva tega čuta – nosa*. V tem kontekstu so tudi *duh* in izglagolski perceptivni derivati: *poduhati* → *poduh*; *podihati* → *podih*; *povonjati* → *povonj*, ki so videti kot poimenovanje čuta. Na drugem mestu pa pojasnjuje Vodnik polisemijo nemškega samostalnika *der Geruch* z *vonj, duh, voh* (Vodnik, 38/8a), kar bi prav tako lahko pričalo o polisemiji slovenskih ustreznikov.

Navedeni viri dovoljujejo samo približno ugotovitev kronologije izginevanja polisemije. Wolfov (Pleteršnikov in Cigaleto) slovar upošteva gradivo poprejšnjih slovarjev, vendar navedkov ne zaznamuje s kvalifikatorji. Šele SSKJ, ki nekako nadaljuje to prakso, zaznamuje, na primer: *dišati*₂ <zaznavati vonj> s kvalifikatorjem *zastarelo*. Lahko torej samo

domnevamo, da se je polisemija začela umikati specializaciji proti koncu 19. stoletja. Sistem relacij v semantičnem polju pred to spremembo ponazarja naslednja preglednica:

leksemi s pomenom <zaznavati vonj>		leksemi s pomenom <dajati vonj>	
glagoli	samostalniki	glagoli	samostalniki
dišati		dišati	dišava
duhati	duh(?)	duhati	duh
vohati	voh	vohati (?)	voh (?)
vonjati	povonj	vonjati (od 19. stoletja naprej)	voh

Kakšen tip inovacije predstavlja umikanje polisemije specializaciji? Če si pomagamo z obširnimi Andersnovim poskusom tipologije morfoloških sprememb (Andersen: 1980) in jo prikrojimo semantiki, potem lahko sklenemo, da gre za remedialno inovacijo (remedial innovation), ker precizira relacijo med načinom zaznamovanja in designatom (dišati → širiti vonj; vonjati → zaznavati vonj). Stanje, ki mu je inovacija sledila, se je namreč odlikovalo z nezadostno izrazitostjo (indeterminacy) reference med zaznamujočim (po Andersen: signatia) in zaznamovanim (signatum). Taka neizrazitost relacij se pri besedju v središču semantičnega polja (in središčno je tudi besedje, ki ga obravnava članek) ne more obdržati. Kot trdi Ružena Ostrá (Ostrá: 1972), centralno besedje ne sme in ne more biti polisemično.

Inovacijo, ki likvidira polisemijo v obravnavanem semantičnem polju, lahko pojmujejo kot najpomembnejšo spremembo. Pri tem pa si je treba priklicati v spomin tudi obratni proces – uvedbo *vonjati*₂, ki podobno kot inovativni pojavi datira v konec 19. stoletja.

V Vodnikov slovar iz prvega četrtertletja devetnajstega stoletja je glagol *vonjati*₂ v pomenu <dajati vonj> pozneje s svinčnikom vpisala druga roka. Uvedbo tega leksema v slovenščino lahko povežemo tudi z zunajjezikovnimi dejavniki. V devetnajstem stoletju raste narodna zavest Slovencev in vzporedno z njo tudi želja po vzdrževanju in razvoju materinega jezika. Zato je vse pogostejše zgledovanje pri drugih Slovanih, tesnejši postajajo stiki s češkim prerodnim gibanjem, ki ga je začel Dobrovský. Na razmeroma pozen pojav glagola *vonjati*₂ v pomenu <dajati vonj> v primerjavi z *dišati* v istem pomenu opozarjajo sobesedila, v katerih je mogoča njuna sinonimna raba. Izposojenka *vonjati* se pojavlja v umetniškem jeziku, domači izraz *dišati* pa ima širšo distribucijo. Položaj, ki ga imata sinonimna leksema v semantičnem polju, odreja pravilo, ki v okviru semantičnega polja namenja periferni položaj polisemičnemu leksemu (in *vonjati* je polisemičen leksem!).

Inovacijo, kakršna je uvedba *vonjati*₂ v slovenščino devetnajstega stoletja, bi lahko poimenovali z Andersnovim terminom *kontaktna inovacija* (contact innovation). Do takih inovacij namreč prihaja na stiku etnično tujih sistemov (v našem primeru leksikalnih) v položaju, ko je enemu pripisana prestižna vloga (v našem primeru češčini). Posledica te inovacije je funkcioniranje *vonjati*₂ v umetniških besedilih, ki je moralo omejiti tudi distribucijo glagola *dišati*.

Tretja sprememba, ki jo tu velja omeniti, je upadanje v tvorbi derivatov iz osnovnih (središčnih) elementov obravnavanega semantičnega polja. Na primer: v geslu *dišati* v SSKJ so s kvalifikatorjem *zastarelo* opremljeni tile derivati:

dišavina: kozmetično sredstvo prijetnega vonja, *dišava*: prodajati dišavine (tudi v množini);

dišečina: dišava: dodati vinu dišečine;

(Derivata je izrinila *dišava*, katere raba je danes tudi že močno omejena. Tudi drugi derivati, ki so razmeroma številni, opozarjajo na drugačne realije v preteklosti, na bistvenost vonja zelišč in mazil v življenju človeka v davnih časih, čeprav jih slovarji tako ne kvalificirajo.)

dišavnica: 1) gojiti dišavnice in zdravilne rastline, nabirati in sušiti dišavnice, domače in tuje dišavnice; 2) posodica za dišave;

dišavar: kdor pripravlja ali prodaja dišave: mazilo je kupil pri dišavarju v mestu.

Leksikalno bogastvo, ki je bilo v preteklosti (in je še) slovenskemu jeziku lastno, pa se počasi umika v zgodovino, govori na področju percepcije z vohom tudi o preminevanju dela materialne kulture, o odtrganosti človeka od narave (v zadnjem času jo zavira vegetarijanstvo). Opazujemo invazijo kemičnih vonjev, medli vonj ali odsotnost vonja industrijsko vzgojenih cvetlic in podobna dejstva, preminevanje izročila: npr. vdihovanja aromatičnih soli, dišavljenja posušenega perila z zelišči, ki so jih gospodinje v vrečicah polagale v omare, skratka obubožanost ne le percepcije z vohom, če gre za človeka, temveč tudi estetskih užitkov, ki mu jih je nudila. Ta trditev temelji na poljskih realijah. Zdi pa se, da te nekoristne spremembe še niso zajele vse Slovenije.

Obravnavane spremembe relacij v semantičnem polju so motivirane takole:

1° prvo spremembo motivira struktura semantičnega polja (izginevanje polisemije, naraščanje ostrine opozicije);

2° drugo in tretjo spremembo pa so povzročili zunajjezikovni dejavniki (izposojenka *vonjati*₂, odmiranje derivatov).

Druge lastnosti v sestavu leksemov obravnavanega semantičnega polja pa so se izkazale kot trajne.

Prevedel
Tone Pretnar
Filozofska fakulteta v Ljubljani

Viri

- A. V. P. Hyppolyti Rudolphovertensis: Dictionarium trilinguae ex tribus nobilissimis Europae linguis compositum, in anteriori parte Latino-Germanico-Sclavonicum... Ljubljana (rokopis), 1711.
H. Megiser, Slovensko-latinsko-nemški slovar, Ljubljana 1977. Izpisal in uredil Jože Stabej.
A. J. Murko, Slovensko-nemški in nemško-slovenski ročni besednik, 1832-1833.
M. Pleteršnik, Slovensko-nemški slovar, Ljubljana, 1894.
M. Pohl, Tu malu besedishe treh jezikov, 1881, faksimile: Rudolf Trofenik, München, 1972.

Literatura

1. Hennig Andersen, Morphological change: towards a typology, v: Trends in Linguistics. Historical Morphology, ur. Jacek Fisiak, Mouton, The Hague, 1980, str. 1-50.
2. Danuta Buttler, Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny, Varšava, 1976.
3. Danuta Buttler, Rozwój znaczeniowy wyrazów w języku polskim, Varšava, 1978.
4. Maciej Grochowski, Środek czynności w strukturze zdania, Varšava, Gdansk, 1975.
5. Władysław Miodunka, Teoria pól językowych, Varšava, 1980.
6. Ružena Ostrá, K diachronnmu studiu onomaziologické struktury, Slovo a slovesnost XXXII/1972, str. 1-9.
7. Krystyna Pisarkowa, Szkic pola semantycznego zapachów w polszczyźnie, Język Polski LII/1972, str. 330-339.
8. Jadwiga Puzynina, Zmiany znaczeniowe a semantyka składniowa, Język Polski LIX/1979, str. 271-281.
9. Anna Wierzbicka, Semantyka percepcji (tłkopis).